22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 153

Nyelv és filozófiai gondolkodás az írásbeliség hajnalán

Szécsi Gábor

Az írásbeliség megjelenése és uralkodó kommunikációs technológiává válása alapvetően változtatta meg az ember önmagáról, világról, a dolgok létezését és fejlődését meghatározó relációkról alkotott képét. Az információ alfabetikussá válásának gondolati, világnézeti következményei az európai kultúrtörténetben a hellenizmus korára, Platón filozófiájának születésére értek be. Az írásbeliség nyelve átalakította a tudat szerkezetét, új távlatokat nyitva az elvont, fogalmi gondolkodás, a bonyolultabb jelentéstani összefüggéseket felismerni képes, reflektáló elme előtt.

De vajon az új kommunikációs technológia megjelenése révén gerjesztett nyelvi változások milyen módon vezettek el a platóni, arisztotelészi szintű világképek megszületéséig?

Tanulmányomban erre a kérdésre keresem a választ, rámutatva azokra a szemantikai, szintaktikai jellemzőkre, amelyek az írásbeliség interiorizálásának folyamatában determinálták a korai filozófiai reflexiók irányát. Ennek során egyfelől arra kívánok rámutatni, hogy az ún. „elsődleges szóbeliség" korában a korai görög gondolkodók feltehetőleg még nem rendelkeztek olyan szintaktikai apparátussal, amely segítségükre lehetett volna a komplex logikai összefüggések kifejezésére alkalmas, összetett grammatikai struktúrák kialakításában. Ennek oka valószínűleg a szintaktikai viszonyok logikai alapjait megvilágító fogalmi reflexió hiányában keresendő. A nyelvi jelentést meghatározó fogalmi relációk, a lexikai jelentésekben rejlő szintaktikai funkciók közötti viszonyok, az összetett közlési szituációkat megjelenítő konceptuális össze-

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 154

függések szükségszerűen maradtak rejtettek az oralitás korának nyelvhasználója számára, hiszen az ekkor kizárólagosnak tekinthető szóbeli érintkezési formák nem tették lehetővé, de nem is igényelték azt, hogy a beszélők mélyebb konceptuális összefüggéseket érintő fogalmi reflexió fényében komponálják meg mondandójukat.

A nyelv vizuális objektivációjával azonban mind komplexebb kommunikációs szituációk fogalmi reprezentációjára nyílt lehetőség. Ennek a nyelvi és fogalmi ismeret között kimutatható magasabb szintű interakciónak az eredményeként mind több olyan kifejezés kerül a nyelvbe, amelynek jelölete valamilyen összetett fogalmi viszony, s amelynek jelentése erőteljesebben töltekezik fel a nyelvhasználatot megjelenítő fogalmak intencionális tartalmával, mint a kevésbé elvont entitásokat jelölő szavak jelentéstartománya. Ennek a hellenizmus korára kiteljesedő s az absztrakt, metafizikai gondolkodás alapját jelentő nyelvnek a legfőbb jellemzői, hogy a szavak szemantikai kapcsolatai szembetűnőbbé, a didaktikus állítások tartalma absztraktabbá válik; mind több olyan kifejezés fordul elő a nyelvben, amely logikai vagy kauzális kapcsolatokra utal, s nem elsősorban cselekvési helyzeteket jelenít meg.

E jellemzők tükrében próbálom meg tehát a továbbiakban kommunikációfilozófiai megvilágításba helyezni az európai kultúrtörténetben új fejezetet nyitó platóni filozófia megszületésének körülményeit és feltételeit, különös tekintettel a tudat szerkezetét alapvetően meghatározó nyelvi változásokra.

I.

Az írásbeliség kialakulásának történeti szerepén elgondolkozva, a problémakör kutatója óhatatlanul is szembesül azzal a kérdéssel, hogy voltaképpen mi is jellemezte azt az uralkodó kommunikatív formát, amelyet a nyelvi jelek vizuális objektivációjának vívmánya felváltott? A kérdésre adható válaszokat mérlegelve pedig mindenekelőtt arról kell valamilyen módon számot adnia, hogy a szóbeli kommunikáció kizárólagossága vajon milyen nyomokat hagyott a korai kultúrák emberének nyelvhasználatában, gondolkodásmódjában, a világról és önmagáról alkotott képében, történetfelfogásában. Ugyanakkor meg kell határoznia a szóbeli hagyományozásnak azokat az elemeit is, amelyek viszont már magukban hordozták az írásbeliség megszületésének és interiorizálásának

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 155

feltételeit jelentő nyelvi és kognitív változások csíráit is. És persze állást kell foglalnia abban a kérdésben is, hogy az írásbeliség valamilyen fokára eljutott individuum képes-e egyáltalán reprodukálni a letűnt szóbeli kultúrák nyelvi és noétikai világát, azaz kiléphet-e saját kirografikus vagy tipografikus galaxisából a kommunikációtörténeti rekonstrukció folyamatában?

Noha az utóbbi kérdésre a jelentősebb szerzők többsége határozott nemmel felel, az írásbeliségnek még semmilyen formáját nem ismerő, Walter J. Ong által „elsődleges szóbeliség"-nek (primary orality) nevezett kommunikációs kultúra problematikája sohasem került le a kommunikációtörténeti kutatások napirendjéről.[1] Vajon mi éltetheti a kérdéskör iránt tanúsított olthatatlan érdeklődést? Minden bizonnyal az a meggyőződés, hogy a korai írott emlékekben megőrzött nyelvi fosszíliák révén rekonstruálhatóvá válnak egy olyan kor nyelvhasználati szokásai, amelyben még a szóbeli üzenetváltás jelentette az emberek közötti kommunikáció kizárólagos formáját. Ez utóbbi álláspont tekintetében teljes egyetértés mutatkozik a Torontói Iskola jelentősebb képviselői között. Ezért találhatott körükben kedvező fogadtatásra az az Eric A. Havelock által a korai görög írásbeliség megszüntetésével kapcsolatban hangoztatott álláspont is, miszerint az „elsődleges oralitás" nyelvi és gondolkodásbeli funkcióit az alfabetikus írás felfedezését követően is fennmaradt „absztrakciós technológiaként" kell megközelítenünk.[2] A klasszikus görög irodalom egyedülálló karakterét, hangsúlyozza Havelock, éppen ez az oralitás és proto-írásbeliség közötti sajátos viszony alakította ki. Vagyis az a paradox helyzet, hogy a szóbeliség felváltására szánt alfabetikus írás „első történelmi szerepét" éppen az elsődleges szóbeliséget jellemző nyelvi specifikumok objektivációja és ezáltal konzerválása jelentette.[3] S mivel az írás elsődleges szimbolikus rendszerré válása igen hosszú folyamatnak bizonyult, az új kommunikációs technológia felfedezését követően még sokáig annak az orális nyelvnek a rögzítésére szolgált, amely „csak igen lassan alakult át az írásbeliség nyelvévé".[4] Havelock

1 Lásd Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word.* London–New York: Methuen, 16–31.

2 Lásd Havelock, Eric A. (1986): *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present.* New Haven–London, Yale University Press, 90.

3 Uo.

4 Uo.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 156

fenti megállapítása abban a valószínűnek látszó történeti hipotézisben gyökerezik, hogy a görög alfabetikus írás megjelenését követően hosszú ideig – feltehetőleg Euripidész koráig – létezett egyfajta mentális ellenállás az írásbeli kommunikációval szemben, aminek következtében az teljes mértékben alárendelődött az oralitást jellemző információátadási és -elsajátítási technológiának.

Mi jellemezte tehát azt a kommunikációs kultúrát, amelyben a szóbeli eszmecseréknek még nem volt alternatívája? Mindenekelőtt a nyelvi megnyilatkozásoknak az a fajta szituációfüggősége, amire Ong is felhívja a figyelmet.[5] Az „elsődleges szóbeliség" korában, mutat rá Ong, a kommunikáció mindenkor konkrét kontextusokban, nagyon is konkrét felek között folyt; egyszóval elválaszthatatlanul kötődött ahhoz a közlési szituációhoz, amely életre hívta. Vagyis a kommunikatív aktusok eredményességét minden esetben a szavak cselekvésértéke és a felek közötti interakció jellege határozta meg.

A nyelvhasználatnak ez a közlési szituációhoz való szoros kötődése az „elsődleges szóbeliség" nyelvének szintaxisát minden bizonnyal „dinamikusabbá", erőteljesen „cselekvő jellegűvé" tette. Ong szerint ez a „dinamizmus" elsősorban az egyszerű, mellérendelő típusú mondatszerkezetek gyakori használatára volt visszavezethető. A különböző közlési helyzetekben a kommunikatív aktus adójának lehetőség szerint rövid, könnyen feldolgozható megnyilatkozások formájában kellett gondolatait, vélekedéseit, kívánságait stb. közvetítenie az aktus vevője számára. Ezt követelték meg tőle a nyelvi kód akusztikai jellegéből és a szövegkörnyezet *hic et nunc* valóságából fakadó időbeli korlátok.

De vajon valós alternatívát jelentett-e az „elsődleges szóbeliség" nyelvében a többszörösen összetett, alárendelő típusú mondatok használata? Aligha. Az oralitás korának embere ugyanis feltehetőleg még nem rendelkezett olyan szintaktikai apparátussal, amely segítségére lehetett volna a komplex logikai összefüggések kifejezésére alkalmas összetett grammatikai struktúrák kialakításában. Ennek oka valószínűleg a szintaktikai viszonyok logikai alapjait megvilágító fogalmi reflexió hiányában keresendő.

A szóban forgó reflexió tárgyát ugyanis valószínűleg a különböző közlési helyzetek jelentéstani komponenssé is váló fogalmi reprezentá-

5 Lásd Ong 1982, 82.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 157

ciója képezi. E jelentéstani komponensek megragadása és feldolgozása elengedhetetlen feltétele a nyelvi és gondolati továbbépítkezésnek, hiszen a nyelvhasználó a szavai jelentéstartományát behálózó asszociációs viszonyok egész sorát tudja ezáltal bonyolultabb logikai összefüggések rendszerébe ágyazni.[6]

Nos, ezek a fogalmi relációk, a lexikai jelentésekben rejlő szintaktikai funkciók közötti viszonyok, az összetett közlési szituációkat megjelenítő konceptuális összefüggések szükségszerűen maradnak rejtettek az oralitás korának nyelvhasználója számára, mert az ekkor kizárólagosnak tekinthető szóbeli érintkezési formák nem tették lehetővé, de nem is igényelték, hogy a beszélők mélyebb konceptuális összefüggéseket érintő fogalmi reflexió fényében fogalmazzák meg mondandójukat. Ennek következtében a lehetséges szintaktikai viszonyokat – például a mondatrészi funkciókat – megjelenítő komplex fogalmi összefüggések nem válhattak maguk is megnevezési aktusok „jelöletévé", vagyis olyan fogalmi komponensekké, amelyekhez valamely szó jelentéstartományának elemként valamilyen megnevezési aktust – például a toldalék használatát – megjelenítő fogalom kapcsolódhatott volna. Márpedig éppen ez a „jelöletté válás" jelenti a feltételét annak, hogy az egyes szintaktikai funkciókat megjelenítő formai viszonyok még összetettebb információkat hordozó konceptuális hálózat részeként rögzüljenek a nyelvhasználó tudatában, s ezáltal más szintaktikai funkcióktól elkülöníthető formában rendszerezhetők legyenek. Vagyis éppen ez a folyamat vezethet el a nyelvi kompetenciának és a fogalmi ismeretnek ahhoz a magasabb szintű „kooperációjához", amely az elvont, elemző gondolkodás közvetlen mentális feltételét jelenti. Ebben a magasabb szintű „kooperációban" a komplex vélekedé-

6 Ez utóbbi feltevésünk arra az általánosabb hipotézisre épül, hogy a szavak jelentésüket a használatuk során aktivizált fogalmi kapcsolatokból nyerik. Mégpedig alapvetően azokból a relációkból, amelyek a szavak denotátumáról és használatuk aktusáról alkotott fogalmakat a kognitív háttér képzettársítási rendszerébe kapcsolják. Ezáltal egy szó jelentéstartománya olyan fogalmi viszonyok csomópontjául is szolgálhat, amelyek a szó használatáról alkotott fogalmunkat más nyelvi aktusok képzeteivel köthetik össze. A „könyv" szó jelentésének így válhatnak például elemévé azok a fogalmi kapcsolatok, amelyek a „könyv" szó által felidézett létezőket és cselekvéseket jelölő szavak („fejezet", „oldal", „olvas", „fellapoz" stb.) használatának fogalmát a „könyv" szó használatának fogalmi reprezentációjához kapcsolják.

Az elképzelés részletes kifejtését lásd Szécsi Gábor (2002): Intencionalitás és nyelvi jelentés. In: Altrichter Ferenc–Nyíri Kristóf–Pléh Csaba–Vizi E. Szilveszter (szerk.): *Agy és tudat.* Budapest: BIP Kiadó, 147–150.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 158

sek kifejezésére alkalmas nyelvhasználat feltételét a mind összetettebb információkat megjelenítő fogalmi háttér jelenti, amelynek kialakulása viszont elválaszthatatlan az egyre komplexebbé váló kommunikációs szituációk fogalmi reprezentációinak a megszületésétől. Ennek a nyelvi és fogalmi ismeret között kimutatható magasabb szintű interakciónak az eredményeként mind több olyan kifejezés kerül a nyelvbe, amelynek jelölete valamilyen összetett fogalmi viszony, s amelynek jelentése erőteljesebben töltekezik fel a nyelvhasználatot megjelenítő fogalmak intencionális tartalmával, mint a kevésbé elvont entitásokat jelölő szavak jelentéstartománya. Minél bonyolultabb információk válnak tehát közvetíthetővé a nyelvben, annál meghatározóbb jelentéstani szerephez jutnak a különböző szintű nyelvi aktusokat megjelenítő fogalmi relációk.

A fenti szemantikai megközelítés tökéletesen konzisztensnek tűnik számomra azzal az – Ong részéről egyébként teljes szimpátiával fogadott – eszmefuttatással, amelyet Julian Jaynes fejtett ki az ún. „kétkamarás tudat" neurofiziológiai változásairól.[7] Az ugyanis nyilvánvaló, hogy amikor Jaynes az írást nem ismerő ember tudatának „bikameralitásáról" beszél, akkor ezen voltaképpen a nyelvi kompetencia fogalmi alapjaira irányuló reflexió hiányának neurofiziológiai következményét érti. Jaynes szerint az emberi történelem korai évszázadaiban, amikor is a szóbeliség jelentette a kommunikáció uralkodó technikáját, a közlési aktus során a még erősen „kétkamarás" emberi agyban a jobb félteke kontrollálatlan impulzusokat küldött a bal féltekének, amely azután beszéddé dolgozta fel a kapott jeleket. A szóban forgó impulzusok, véli Jaynes, csak az i. e. 2000 és 1000 közötti időszakban kezdenek folyamatosan veszíteni erejükből. Az igazi fordulatot ebben a periódusban, hangsúlyozta Jaynes, az írás i. e. 1500 körüli felfedezése jelentette, amely radikálisan felgyorsította az eredeti „bikameralitás" megszűnésének folyamatát. Az írás megszületése az önmagára reflektálni képes – s nem egyszerűen a jobb félteke által szabályozott – emberi elme első szárnypróbálgatásait vonta maga után. Az új kommunikációs technika térhódításával, összegzi neurofiziológiai elemzéseit Jaynes, megteremtődtek az önelemzés, az analitikus gondolkodás, a különböző attitűdökre irányuló reflexió, a múlt és a jövő közötti különbség értékelésének mentális feltételei.

7 Lásd Jaynes, Julian (1977): *The Origins of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind.* Boston: Houghton Mifflin.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 159

Jaynes koncepciója tehát minden specifikumával együtt jól illeszkedik ahhoz a gondolatmenethez, amelyet az előbbiekben Havelock, Ong és mások vizsgálatainak eredményeire hivatkozva vázoltam fel. Jaynes számára sem kétséges ugyanis, hogy az analitikus gondolkodás, a jelentés fogalmi alapjaira irányuló reflexió a nyelv írásbeli objektivációja révén válik csak lehetségessé. Vagyis akár kultúrtörténeti, akár neurofiziológiai oldalról közelítjük meg a szóbeliség-írásbeliség problematikáját, kényszerítő erővel hat ránk a felismerés: az írást nem ismerő kultúrák számára nem adottak a kategóriák, attribútumok árnyalt differenciálását, a szintaktikai viszonyok, grammatikai szabályok rendszerezését lehetővé tevő fogalmi gondolkodás feltételei.

Ehelyett egy, a reflektálatlan fogalmi tartományok nagy területét átfogó és reprezentáló képi gondolkodás determinálja az ismeret átadásának és elsajátításának módját. Ebből fakadóan az elsődlegesen orális kultúrák nyelve is alapvetően képekből táplálkozik s maga is képeket táplál.[8] Ez a sajátos képi, metaforikus nyelv reflektálatlan fogalmi egységek rendkívül széles tartományát képes átfogni és reprezentálni, s mint ilyen, tökéletesen alkalmasnak bizonyult arra, hogy a fogalmi analízisre még nem képes megismerő számára megjegyezhető módon közvetítsen összetett információkat, tudásanyagot. Emellett kiterjedt asszociációs teret kínálva teszi lehetővé, hogy az individuum az ismeret tárgyát a maga totalitásában tudja megragadni, nem kiemelve azt a különböző cselekvési szituációkat megjelenítő fogalmi kapcsolatok hálózatából. Így a nyelvi jelentés mély rétegét meghatározó sajátos mentális képekbe rendeződő fogalmi relációk montázsszerűen teszik plasztikussá az egyén számára a bonyolultabb logikai összefüggéseket.

Ennek árulkodó jelei egyaránt fellelhetők az orális nyelvet konzerváló korai írásos emlékekben és az „elsődleges szóbeliség" szintjén megrekedt kultúrák tagjainak nyelvhasználatában. Elég, ha például azokra, a korai görög bölcselők munkáiban is gyakran felbukkanó többes számú görög névszókra („panta", „onta", „polla") gondolunk, amelyeket egyaránt „dolgok"-nak szoktak fordítani. A szóban forgó kifejezések ugyanis valójában olyan gyűjtőnevek, amelyek jelöletéül az egymástól fogalmilag még el nem különített kategóriák (dolog, minőség, viszony, esemény

8 Képeken olyan teoretikus entitásokat értünk, amelyek megközelítésünkben alapvetően nyelvi cselekvési helyzeteket megjelenítő fogalmi egységek sajátos, nyelvileg például metaforák segítségével kifejezhető reflektálatlan kapcsolatát hivatottak reprezentálni.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 160

stb.) konglomerátuma szolgált. Vagyis ha a korai, az írást még nem ismerő vagy – mint „betolakodót" – elutasító görög kultúrák valamelyikében valaki „dolgok"-ról beszélt, ezen valószínűleg a dolgok tulajdonságait, viszonyait és az őket felölelő eseményeket is értette.

Vagy nézzünk meg még egy, a preszókratikus filozófusok nyelvi világát szép, metaforikus elemekkel dúsító példát! Tudvalévő, hogy a korai görög bölcselők még nem rendelkeztek a különböző lelki tevékenységek árnyalt leírására alkalmas szókészlettel. Ennek egyik legszembetűnőbb jele, hogy a gondolkodás mint összetett mentális folyamat jelölésére rendszerint olyan igéket használtak („episztamai", „noeo", „gignószkó"), amelyek eredetileg valamilyen érzékelési folyamatot, vagy testi, fizikai ügyességet fejeztek ki. Ezeknek az igéknek a jelentése tehát rendkívül széles fogalmi tartományokat ölelt fel az érzékelés reprezentációjától a bonyolult lelki folyamatok megjelenítéséig, amelyen belül az egyes konceptuális reprezentációk montázsszerűen képi formában kapcsolódtak egymáshoz. Ezért válhattak ezek a kifejezések egy, az elsődleges oralitást jellemző képi nyelv alapjává, amelyben az ilyen komplexebb jelenségek jelölésére használt terminusok eredeti jelentésük megőrzésével tették megragadhatóvá a filozófusok mondanivalóját. Azt pedig, hogy a preszókratikus bölcs éppen milyen komplexitású mentális folyamatot jelölt a segítségükkel, a mindenkori szövegkörnyezet tette egyértelművé. Ha tehát a „gignószkó" ige a parmenidészi egy létező megismerésére irányuló tevékenységet jelölte valamely kontextusban, a hallgató tudta, hogy egy a látásnál összetettebb mentális jelenségre utal segítségével a beszélő, amelynek felidézéséhez ugyanakkor elengedhetetlennek bizonyult az információt képivé tevő eredeti, tehát a konkrét érzékelési folyamatot reprezentáló jelentésárnyalat konzerválódása.

Ennek az „elsődleges oralitást" jellemző vizuális nyelvnek a gondolati lenyomata volt a fenti példa kapcsán az, hogy a preszókratikusok a gondolkodást az érzékeléstől nem működési módja, fiziológiai feltételei, hanem tárgya alapján különböztették meg. Olyan lelki tevékenységnek tekintették, amelynek segítségével nem konkrét fizikai dolgokat, hanem időtlen, lényegi létezőket, törvényszerűségeket „láthatunk meg".

Az írást nem ismerő kultúrák nyelvi világát azonban talán a legszebben a könnyen memorizálható, narratív formulák, klisék gyakori használata jellemzi. Havelock szerint maga az elbeszélő forma azért válhatott az orális kultúrákban bevett kifejezési móddá, mert „az elbeszélés so-

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 161

rán használt nyelv inkább a cselekvés, semmint a reflexió nyelve, s mint ilyen az orális memorizálás nélkülözhetetlen eszközét jelenti".[9] A szóbeliség korának elbeszélője – legyen az költő, tanító vagy éppen próféta – Havelock szerint kizárólag konkrét cselekvésekre, illetve cselekvési szituációkra, s nem a cselekvések lényegére vagy a létezés általános kérdéseire vonatkozó kijelentésekből szőtte mondandóját. Nem is tehetett másképp, hiszen közönsége képtelen lett volna bonyolult fogalmi összefüggésekre épülő információk befogadására. Ha azt akarta, hogy amit mond, ne pusztába kiáltott szó legyen, közlendőjét érthető, könnyen megjegyezhető formában kellett előadnia. Más szóval, a tradícióval, társadalmi szokásokkal kapcsolatos lényeges információk átadása csak akkor válhatott eredményessé, ha az erre a célra használt nyelv kellőképpen emberközeli, empatikus és színes volt ahhoz, hogy a még kizárólag a szóbeli kommunikációs technikát ismerő hallgatóság is megértse. S miután az orális kultúrák tagjai még cselekvések és nem ideák, alapelvek révén sajátították el a közösség élete szempontjából lényeges konvenciókat, a szóban forgó nyelv befogadását is egyfajta „nyelvi ritualizáció" biztosította.[10] Ennek a ritualizált bevésésnek a hatékonyságát próbálták azután fokozni azok az elbeszélők, akik ismétlődő állításaikat újra és újra visszatérő hangsémákba szőtték, vagyis akik gondolataikat a kimondott szavak tiszta akusztikai értékében rejlő korrespondenciára tekintettel, erősen ritmizált, alliterációkkal és asszonáncokkal, ismétlésekkel és ellentétekkel dúsított nyelvi alakzatok felhasználásával adták elő. Ezáltal nemcsak egyszerűen ismételhető, de időről időre ugyanabban az akusztikai formában felidézhető szövegek megkomponálására nyílt lehetőségük. Ezek a meghatározott hangsémák szerint memorizált s minden egyes előadás alkalmával ugyanabban a formában „visszakereshető" és elmondható szövegek jelentették Havelock szerint az orális költészet első hajtásait. Az oralitás költészete tehát nem csupán egy művészet volt a többi között, hanem a kulturális információk elraktározásának, a tradíció és az azt megjelenítő tudás átadásának, azaz, ahogy Havelock fogalmaz, „egy kulturális hagyomány megalapozásának" funkcionális eszközéül is szolgált.[11]

9 Havelock 1986, 75–76.
10 Uo.
11 Uo.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 162

Ennek, a Torontói Iskola tagjai körében oly népszerű gondolatmenetnek a gyökerei közismerten Milman Parry húszas–harmincas években végzett Homérosz-kutatásáig nyúlnak vissza.[12] Parry ugyanis az elsők között mutatott rá arra a belső kapcsolatra, amely az orális költészet stílusbeli jegyeit az elsődlegesen szóbeli kultúrákat jellemző „rituális" nyelvhasználathoz fűzi. Parry szerint e belső kapcsolat legimpozánsabb példáját a homéroszi eposzok poétikai világa kínálja. Homérosz művei még olyan közönséghez szóltak a görög múltból, a tradícióról, a hősökről és a morális igazságról, amely kizárólag a kommunikáció szóbeli formáját ismerte. Az általa megkomponált szövegeknek tehát könnyen megjegyezhető, időről időre ugyanabban a formában felidézhető, s ezért szigorú metrikai szabályok szerint felépített sorokból kellett állniuk. Az eposzok orális-tradicionális nyelvezetét a hexameteres formának teljes mértékig alárendelt szóhasználat jellemzi. Vagyis például az időközben klasszikussá nemesült homéroszi jelzők használatát sem a jelzők pontos jelentése határozta meg, hanem annak a szakasznak a metrikai kényszerei, amelyekben a jelzők éppen előfordultak. Homéroszoknak – miként általában az orális elbeszélőknek – a jelzők bőséges repertoárját kellett ismernie ahhoz, hogy minden kontextusban megtalálja az éppen adott metrikai kényszer szempontjából legmegfelelőbb kifejezést. Egyszóval, az *Iliász* és az *Odüsszeia* szerzőjének fejében egyfajta kifejezésgyűjteménynek kellett lennie. Miként azt Parry is hangsúlyozza, Homérosz az alkotás folyamatában gyakorlatilag ebből a kifejezésgyűjteményből kiválasztott, „előre gyártott" metrikai építőelemeket illesztett össze, vagyis kész szövegmintákból, alakzatokból válogatva szerkesztette meg műveit. Tehette, hiszen kortársai körében az efféle klisék használata még általánosan elfogadott eljárásnak bizonyult. Olyannyira, hogy nem csupán a költők építettek a gondolatartikulálás e sablonos formáira, hanem az egész orális noétikai és bölcseleti világ is. Miután az évszázadok során megszerzett tudást az orális kultúrákban csak folytonos felelevenítéssel lehetett konzerválni, a nyelvnek sajátos „rituális" jelleget kölcsönző sablonok jelentős mértékben növelték a tudomány és a korabeli adminisztráció hatékonyságát is. Vagyis nyugodtan kijelenthetjük, hogy ezek a közösségileg rögzített, a gondolkodás-

12 Lásd Parry, Milman (1971): *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry.* Oxford: Clarendon Press.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 163

módot és a tapasztalat elrendezésének mikéntjét közvetlenül meghatározó nyelvi fordulatok voltaképpen ugyanazt a szerepet töltötték be, mint más kultúrákban az írás.

Az i. e. 4. századtól azonban ezek az orális költők által olyannyira kedvelt formulák folyamatosan kezdték elveszíteni jelentőségüket: idejétmúlttá és fölöttébb céltalanná váltak a kor gondolkodóinak szemében, egyre károsabb hatású kognitív tehernek látszott az az orális hagyományozást jellemző kritérium, hogy a hallgatóságnak mindennemű reflexió és kritika nélkül kellett elhinnie azt, amit hall, s ha voltak is kételyek a hallottakkal kapcsolatban, azok mindenképpen diszfunkcionálisnak és elfojtandónak számítottak. Nem véletlen tehát, hogy maga Platón az alkotó gondolkodást gátló, az ifjúság szellemi fejlődésére kifejezetten káros eljárásként utasította el az állandósult nyelvi alakzatok gyakori használatát. Nem is jut hely ideális államában azoknak a „régi poétáknak", akik előszeretettel éltek ezekkel a formai eszközökkel. De hát miért ilyen elutasító Platón ezzel a réges-régi nyelvi tradícióval szemben? A válasz nyilvánvaló: mert ő már az írásbeliség korának filozófusa.

II.

A platóni filozófia megszületésének idején az i. e. 720–700 táján felfedezett görög alfabetikus írás használata immár ténylegesen interiorizált írásbeliséggé vált. Az ismeret elraktározásának közegét ekkorra már elsősorban az írott szövegek jelentették. Az írás létrejöttével lehetőség nyílt a mondottak tartós rögzítésére és a szövegek elemzésére, összehasonlítására. A gondolat pontos, tárgyiasított reprezentációját biztosító, új kommunikációs technika megjelenésével kialakult az a gondolkodó és gondolat közötti szellemi tér, amelyben a fogalmi reflexió először kibontakozhatott. Ez az uralkodó kommunikációs technika terén bekövetkező változás felszabadítólag hatott a tudatra. A gondolkodás elvontabbá, eredetibbé vált, s egyre szükségtelenebbnek tűntek azok a formai kötöttségek, amelyek még az orális mnemonika jegyében zárták korlátok közé a nyelvhasználatot.

Ennek a változásnak a legkorábbi jól interpretálható dokumentációja a platóni filozófia nyelvi világa. Platónnál világosan felismerhetők a szavak használatának és elrendezésének írásbeliségre jellemző sajátossá-

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 164

gai. Ezek számbavételére hívjuk segítségül Eric A. Havelock görög igazságosságfogalomról írt tanulmányát.[13]

Havelock szerint az írásbeli kommunikáció egyik legfontosabb jegye Platónnál a memorizálást segítő metrikus nyelvezet eltűnése. Platón írásaiban ugyanis a szavak már „prózai módon" kapcsolódnak egymáshoz, mintegy feltárva, reflektálhatóvá téve a közöttük fennálló szintaktikai és szemantikai kapcsolatokat. Az írásbeliség további lenyomata Platón nyelvezetében, hogy a didaktikus állítások tartalma sokkal absztraktabbá válik, mint mondjuk, a preszókratikus filozófusok hasonló kijelentései. Sőt absztraktabbá válnak Platónnál maguk a felhasznált predikátumok is, aminek elsődleges oka, hogy Platón műveiben jóval gyakrabban fordulnak elő logikai vagy kauzális kapcsolatokra utaló, tehát nem konkrét cselekvéseket vagy cselekvési helyzeteket megjelenítő igék, mint elődei szövegeiben.

Erre egyébiránt Havelock a „lenni" ige használatát tartja az egyik legjobb példának, amely szó Platón dialógusaiban általában a fizikai és időbeli jelenlét, az aktivitás vagy létezés konnotációitól megfosztott kopulaként jelenik meg. Ami nem véletlen, hiszen a dialógusok mint valódi írásbeli produktumok, már az elvont érvelés nyelvi szabályainak próbálnak minden egyes elemükben megfelelni. Erre utal például az a tény is, hogy Platón a „megtalálni a helyét" kifejezést gyakran alkalmazza formális állításokra, amit ugyancsak a dialógusok óta általánossá vált elvont tárgyalási mód egyik tipikus jegyeként kell értelmeznünk.

Összességében elmondható, hogy Platón egyike az első európai filozófusoknak, akik a fogalmi reflexió által feltárt logikai összefüggések megnevezésével valódi, konceptuális tartalmú kifejezésekre építik fel argumentumaikat.

De vajon mi rejlik ennek az írásbeliség elterjedését kísérő mentális változásnak a hátterében? Mi tette képessé a még elsősorban szóban kommunikáló nyelvhasználókat az új kommunikációs technika elsajátítására? Hogyan teremtődtek meg az írásbeliség interiorizálásának mentális és nyelvi feltételei? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre érdemben vá-

13 Lásd Havelock, Eric A. (1978): *The Greek Concept of Justice: From Its Shadow in Homer to Its Substanse in Plato.* Cambridge: Harvard University Press, 1–14, 324–340, 343–345, 362–365. (Magyarul: Havelock, Eric A. [1998]: A görög igazságosság-fogalom: Homéroszi árnyvonalaitól a platóni főszerepéig. [Bognár Gábor fordítása.] In: Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség.* Budapest: Áron Kiadó, 57–89.)

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 165

laszolhassunk, térjünk vissza néhány mondat erejéig az orális információátadást jellemző „rituális" nyelvhasználat problematikájához. Az írásbeliségre való áttérés nyelvi feltételei ugyanis – első látásra paradox módon – valószínűleg éppen az „elsődleges szóbeliséghez" köthető „rituális" mnemonika révén teremtődtek meg. Vagyis feltehetőleg az orális elbeszélések mnemonikája hosszabb távon olyan szintaktikai és szemantikai változásokat gerjesztett az orális elbeszélők nyelvében, amelyek végül is közvetett úton hozzájárultak az új kommunikációs technika elfogadásához és interiorizálásához.

A szóban forgó változások kommunikációtörténeti relevanciájáról szólva nem árt azonban hangsúlyoznunk azt az első látásra triviálisnak tűnő dolgot, hogy az „elsődleges szóbeliség" korában napvilágot látott, nagyobb terjedelmű narratívumok mnemonikájának nyelvi eszközei más-más hatást gyakoroltak maguknak az elbeszélőknek, illetve az elbeszéléseket hallgatóknak a gondolkodásmódjára. Havelock elsősorban az utóbbi aspektusra – tehát a befogadók mentális világát formáló következményekre – koncentrál a Homérosszal és általában a korai görög költészettel kapcsolatos platóni álláspontot kommentálva.[14] Havelock szerint Platónt mindenekelőtt annak a hatalmas fizikai erőfeszítésnek a felismerése sarkallta az „értelmet megbénító" homéroszi tradíció elutasítására, amellyel az átlagember számára az *Iliász* vagy az *Odüsszeia* megtanulása járhatott. Ez az információátadási forma ugyanis, ahogy arról már a fentiekben szóltam, az előadó által használt s nemegyszer fölöttébb kiüresedett klisék mindennemű reflexiót és kritikát nélkülöző átvételére kárhoztatta a hallgatót. Vagyis nem alakulhatott ki a befogadó és a befogadott szöveg között olyan távolság, amelynek révén lehetségessé vált volna a közvetített információnak a már meglévő ismeretanyaggal való összevetése. A hosszabb terjedelmű szövegek bevésésének ilyetén módja, véli Havelock, szükségszerűen vonta maga után „az objektivitás teljes elvesztését" és persze a már nagyon is kritikai reflexió eredményeként megszülető platóni dörgedelmeket, amelyeknek céltábláját így voltaképpen „egy tanulási procedúra jelentette".[15]

Más a helyzet azonban a memorizálásra szánt szövegek megalkotóival. Róluk ugyanis már korántsem állíthatjuk azt, hogy műveiket az „objektivitás teljes elvesztésével" alkották volna meg. Ennek magyarázata pedig

14 Vö. Havelock, Eric A. (1963): *Preface to Plato.* Oxford: Basil Blackwell.
15 Uo.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 166

abban a Parry és követői által hangoztatott felismerésben gyökerezik, hogy az „elsődleges oralitás" korának költői, tanítói, prédikátorai egész szótárnyi rögzített alakzat ismeretében fogtak hozzá gondolataik megfogalmazásához. A hallgatósághoz szólva ezek közül a nyelvi alakzatok közül választották ki az adott kontextus szempontjából legmegfelelőbbnek tűnőket. Ez a lépés viszont már valamiféle fogalmi reflexiót is feltételezett.

A kérdéses fogalmi reflexió azonban nyilvánvalóan még nem lehetett olyan mélységű, mint az, amelyet a kiterjedt írásbeliség tett lehetővé. Vagyis semmiképpen sem tekinthető az analitikus, elvont gondolkodás közvetlen forrásának. Ugyanakkor mégiscsak nagyobb tudatosságot kölcsönzött a nyelvhasználatnak azzal, hogy az orális kommunikációban gyakran előforduló szavak lexikai jelentését – és ezáltal a lehetséges szintaktikai jelentéseket is – egyre világosabban jelenítette meg a megfelelő kifejezéseken töprengő elbeszélő tudatában. Más szóval, az orális mnemonika elemeiként újra és újra felhasznált szavak jelentéstartománya az elbeszélő tudatában olyan erőteljesen ágyazódott be a mind összetettebb kommunikációs szituációkat megjelenítő fogalmi hálózatba, hogy e jelentéstartományok részét képező szintaktikai jelentések a nyelv vizuális objektivációja nélkül is jól körvonalazódtak a szövegei megszerkesztésén fáradozó elbeszélő tudatában.

A tudás „belső raktáraként" kombinálódó nyelvi alakzatok gyakori használatának eme jótékony hatása mellett azonban szólnunk kell még valamiről, aminek valószínűleg ugyancsak komoly szerepe lehetett abban, hogy a bevésésre szánt szövegek alkotói még a kiterjedt írásbeliség korát megelőzően képessé váltak elvontabb fogalmi összefüggések felismerésére. S ez nem más, mint a közlési aktusok kontextusának absztraktabbá válása. Az oralitás korának filozófusa, költője, prédikátora számára ugyanis a publikum egyfajta absztrakt kommunikációs vevőként jelenik meg minden egyes szituációban. A közlési szituációnak ez az absztrakt jellege szükségszerűen vonja maga után a közölt gondolattartalom elvontabbá válását is. A közlőnek erről a sajátos kommunikációs helyzetéről Ong például úgy beszél, mintha az kizárólag az írásbeli kommunikáció specifikuma lenne. Az írott szöveg autonóm jellege, hangsúlyozza Ong, abban a kontextusfüggetlen írói nyelvben gyökerezik, amely valamennyi olvasó számára ugyanolyan módon közvetíti és teszi megragadhatóvá a szerző indítékait és vélekedéseit.[16] Erre az Ong által emlegetett

16 Lásd Ong 1982, 78.

22Szecsi(3).qxd 2005.06.09. 10:37 Page 167

autonóm szerzői nyelvre, miként azt a fentiekben láthattuk, azonban már valószínűleg szert tettek azok a nyelvi alakzatok széles skáláját ismerő orális bölcselők és elbeszélők is, akik amellett, hogy absztrakt kommunikációs helyzetük tudatában fogalmazták meg mondanivalójukat, már feltehetőleg képesek voltak reflektálni a felhasznált kifejezések szintaktikai jelentésének fogalmi struktúrájára is. Vagyis az egyéni szerzői attitűdök kifejezésére is alkalmas orális narratívumok már nagyon is tudatos szerkesztési elvek szerint épülnek fel.

Ha tehát azt a láncszemet keressük, amely az írásbeliség evolúciójában az „elsődleges oralitást" jellemző nyelvi és noétikai világot az írásbeliség kiterjedését kísérő grammatikai és kognitív változásokkal összekapcsolja, akkor mindenekelőtt az orális bölcselet és költészet megszületésének körülményeit és a szerzők gondolkodására gyakorolt hatását érintő kérdéseket kell tisztáznunk. Igen valószínűnek tűnik ugyanis az a fentiekben többször hangoztatott hipotézis, hogy az oralitás korának filozófusai, költői, prédikátorai stb. gondolkodása jutott el először a fogalmi absztrakciónak arra a fokára, amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a beszéd analízisére épülő alfabetikus írás a szóbeli kommunikáció reális alternatívájává válhasson.

Vagyis Ong gondolatmenetét követve a preszókratikusoknak, miként a költészetben jeleskedő kortársaiknak is, az volt az alapvető rendeltetésük, hogy kidolgozzanak egy, a későbbi bölcseleti rendszerek alapjául szolgáló nyelvet, más szóval, hogy megvessék az elvont gondolkodás feltételét jelentő fogalmi reflexió szintaktikai és szemantikai alapjait.

Az írásbeliség kialakulásával és elterjedésével egyetemben kibomló új nyelvi és noétikai világ gyökerei tehát ebben a preszókratikusokat is jellemző törekvésben húzódnak. S e szituáció jegyében fogant valahol maga a platóni filozófia is, amelynek arisztotelészi kritikája nyit majd egy új és hosszú bölcseleti fejezetet az európai írásbeliség történetében.